

С.З. Мошенський, д.е.н., проф.*Житомирський державний технологічний університет***ХАРКІВСЬКА БІРЖА. ХІХ–ПОЧАТОК ХХ СТ.¹**

Показано значення Харкова як основного фінансового центру нового індустріального регіону на сході України, коротко розглянуто історію акціонерного засновництва у місті. Встановлено, що фінансова інфраструктура, що складалася з банківських та небанківських установ, достатньо розгалужена. Виявлено специфіку діяльності Харківської біржі, зокрема визначено, що вона так і не стала ринком для індустріальних цінних паперів, операції з якими проводилися переважно на Брюссельській і Паризькій біржах.

Ключові слова: Харків як фінансовий центр; акціонерні товариства Харкова; муніципальні позики; Харківська біржа.

Постановка проблеми. Економічний розвиток Харкова почався в 1830-ті рр. і наприкінці ХІХ ст. місто, «центр розумового й економічного життя півдня» [4], стало важливим промисловим і фінансовим центром. У Харкові була непогано, як для губерньського міста, розвинена фінансова інфраструктура. І коли наприкінці ХІХ ст. на сході України відкрилися численні нові банки, велика частина з них почала роботу в Харкові – відділення петербурзьких Державного (1900 р.) і Земельного (1898 р.) банків, а також Азовсько-Донський комерційний банк (1897 р.), Торговий банк (1899 р.) та ін. На головній Миколаївській площі були розташовані будинки Азовсько-Донського, Волзько-Камського, Комерційного, Санкт-Петербурзького Міжнародного, Російсько-Азіатського, Торгового і Земельного банків [15]. За повідомленням газети «Південний край», лише влітку 1910 р. у Харкові планувався відкриття відділень Московського купецького, З'єданого, Торгово-промислового банків, хоча для міста, що швидко зростає, «мало було і 20 кредитних установ» [30].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новий промисловий центр приваблював до себе не лише індивідуальних інвесторів і робочу силу з провінції, а й видатних економістів – з Харківським

¹ Стаття є фрагментом книги: Мошенський С.З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи / С.З. Мошенський. – London : Xlibris, 2014. – 453 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.google.com>; Мошенський С.З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи / С.З. Мошенский. – London : Xlibris, 2014. – 503 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : books.google.com.

університетом були пов'язані П.П. Мігулін, М.І. Туган-Барановський та ін., а в найбільшій газеті «Південний край» працював І.Х. Озеров, який відстоював ідею привнесення у свідомість мас «індустріальної психології» [30]. І справді, незабаром «промисловий настрої поширився в усіх верствах населення півдня Росії, відсунувши на другий план усі інші інтереси» [21].

Викладення основного матеріалу. Вигідне географічне положення Харкова зробило його «осередком торгівлі південних губерній» [6] і «обумовило проведення сюди залізниць, що... спричинили приплив ділових людей і капіталів» [25]. У роки економічного підйому багато власників заощаджень із провінції спокусилися можливістю вигідно інвестувати свої капітали в цінні папери, що можна було зробити лише у фінансовому центрі регіону – Харкові [28]. Так це місто стало подібним до «павука в центрі витканої з рейкових шляхів павутини», що притягала до себе «провінційних мушок» [30].

Поява й існування великих вугледобувних і металургійних підприємств нового індустріального регіону залежали «від ринкового попиту, від біржової гри, від різних закулісних інтриг», що відображають боротьбу конкурентів, кожний з яких хотів одержати свою частину величезного прибутку. «Щойно акції падають на біржі, це одразу ж відображається на заробітній платі. А вам, я думаю, відомо, як піднімаються і падають на біржі акції? Для цього потрібно мені прийти до Петербурга – шепнути маклеру, що хочу продати тисяч на триста акцій, “тільки заради бога, це між нами, краще я вам заплачу гарний куртаж, тільки мовчіть”, і акції миттєво падають на кілька десятків рублів» [7]. Тому природною була ідея підприємців заснувати товарно-фондову біржу в Харкові – новому промислового центрі.

У жовтні 1866 р. був організований біржовий комітет, до якого увійшли О.К. Алчевський [11] та інші харківські підприємці, а 4 жовтня 1868 р. імператором Олександром II був затверджений Статут Харківської біржі [24]. У 1868 р. було закладено будинок біржі на Павлівській площі, але через заболоченість ґрунту місце виявилось непридатним для будівництва [29]. «Після невдалої спроби, зробленої в шістдесяті роки, питання про біржу було надовго відкладене», і ще вісім років у Харкові існувало лише біржове товариство, «збиралася і біржа, але не в будинку, а на відкритому повітрі» – на розі Миколаївської і Торгової площ перед «Московським готелем». На початку сімдесятих років «знову порушене було... майже забуте питання про організацію біржі» [1].

Нарешті, 8 січня 1876 р. біржа була відкрита, щоб, за словами голови біржового комітету О.К. Алчевського, «бути охоронцем торгівлі і промисловості цілого краю та з'єднати розрізнене купецтво» [12], а в 1879 р. на кошти Алчевського побудували новий будинок біржі. На той час біржове товариство нараховувало приблизно півтори сотні осіб.

Однак, незважаючи на заявлені масштабні цілі, до кінця XIX ст. активність на біржі залишалася незначною, особливо після краху фінансово-промислової групи Алчевського в 1901 р. і відкриття в 1902 р. спеціалізованої Кам'яновугільної та залізоторгової біржі [23]. Ставлення сучасників до її створення було неоднозначним – вважалося, що «за сприятливої кон'юнктури вивіз з Росії металів і вугілля швидко встановиться і без таких бюрократичних вигадок, як Харківська кам'яновугільна і залізоторгова біржа» [19].

Після цього на загальній Харківській товарно-фондовій біржі в товарному відділі переважали операції із зерном. Не дуже велика кількість товарних угод укладалася переважно між російськими й харківськими купцями. Тут «починалися найважливіші торгові операції, але тут вони не проводилися», а «самі харківські... торговці... давали повну волю діяти в себе іншим» і були задоволені «декількома крихтами, що залишилися після цього комерційного бенкету» [1].

Операції з цінними паперами також проводилися на біржі зовсім не в тих масштабах, як спершу хотів Алчевський – головним чином через те, що основний ринок для індустріальних акцій і облігацій найбільших підприємств, що побудовані іноземними інвесторами, був розташований на біржах Парижа і Брюсселя (почасти Петербурга), але не Харкова.

Харківська ж біржа, де переважали державні цінні папери й заставні листи Харківського земельного банку, була центром операцій із цінними паперами хіба що для групи О.К. Алчевського, що розпалася після його смерті в травні 1901 р. і початку судового процесу в справі про зловживання в харківських банках.

За даними Харківського біржового комітету за січень 1903 р., на біржі котирувалися акції 13 компаній, було укладено 13 угод з акціями й паями семи компаній (продані 887 паїв товариства Сабліно-Знам'янського цукрового заводу, 304 акції харківського товариства пивоварства «Нова Баварія» тощо). Була укладена 21 угода з вісьма видами державних і приватних іпотечних паперів і облігацій. Найбільше угод було з 4,5 % заставними листами Харківського земельного банку [13].

Харківський земельний банк, заснований з ініціативи О.К. Алчевського, почав роботу 2 вересня 1871 р. Банк був заснований для видачі кредитів під заставу нерухомості (довгострокові кредити видавалися на суму не більше ніж 60 %, а короткострокові – не більше як 10 % від суми оцінки нерухомості). Банк став одним із перших і найбільших земельних банків Російської імперії. Після смерті О.К. Алчевського в 1901 р. він перейшов під контроль московських банкірів Рябушинських, і головою правління став В.П. Рябушинський.

Основний капітал банку 9,97 млн. руб. був поділений на 49 850 акцій номінальною вартістю по 200 руб. З 1871 до 1902 рр. було проведено 12 емісій акцій. У 1901 р. акції банку котирувалися на Петербурзькій, Московській і Київській біржах. Котирування були максимальними наприкінці 1900 – на початку 1901 р., досягаючи 435–470 руб. (номінал 200 руб.), а в 1901 р. знизилися до 178–180 руб. після смерті Алчевського й початку процесу в справі про зловживання в харківських банках. З 1903 р. акції були виключені з котирувань Київської біржі, але введені в котирування Харківської біржі, і з 1903 р. їх курс підвищився на Петербурзькій, Московській і Харківській біржах до 260–280 руб. [22]. У 1912 р. за акціями банку були виплачені дивіденди 13,5 % – досить великі серед банків, у тому числі земельних, де середній розмір дивідендів становив близько 15 % [5].

Заставні листи Харківського земельного банку (як Полтавського і Київського) вважалися надійними, не спекулятивними цінними паперами, і вони мали стійкий попит.

Заставні листи котирувалися на Петербурзькій, Московській, Київській, Ризькій і Харківській (з 1902 р.) біржах. Їх котирування були максимальними (100,5–100,75 %) у 1898–1899 рр., у 1901 р. вони знизилися до 88–92 % і в наступні роки залишалися на такому самому рівні, маючи тенденцію до поступового зниження [22].

Загалом до початку 1914 р. Харківський земельний банк випустив заставних листів на 152,7 млн. руб. при основному капіталі 123 млн. руб. і запасному – 2,6 млн. руб. За цими заставними листами банк видав до початку 1914 р. довгострокових кредитів під заставу землі на 102,3 млн. руб. [14].

Ці цінні папери були досить популярними серед інвесторів. Салтиков-Щедрін М.Є. писав у листі до працівника банкірського дому Гінцбургів С.Бараца, який консультував письменника з фінансових питань: «У мене є Харківські заставні листи на суму 41 тис., з них 40 тис. – 18,5-річних і 1 тис. – 43-річні. Мені здається вигідним їх продати і замість них купити акції Московсько-Рязанської дороги» [18].

У 1872 р. банкірський дім «І.Є. Гінцбург» намагався вивести заставні листи Харківського земельного банку на західноєвропейській біржі, а одеські банкіри А.Френкель і Л.Розенталь готові були стати співзасновниками акціонерного «Центрального банку російського поземельного кредиту». Ця перша спроба вивести заставні листи на європейський ринок цінних паперів виявилася неуспішною переважно через те, що заставні листи були номіновані в кредитних рублях, а не в іноземній валюті, і до них не було інтересу на європейських біржах.

Розповсюдженими в Харкові були й облігації міських позик. Харківська міська дума випустила в 1911 р. IV облігаційну позику на 6 199 875 руб. За 5 % облігаціями номіналом 187,5 руб. (500 фр.), 937,5 руб. (2500 фр.) і 1,875 руб. (5000 фр.) дохід сплачувався двічі на рік у Харківській міській управі, Харківському міському купецькому банку й у С.-Петербурзькому Міжнародному комерційному банку. Термін погашення облігацій становив 42 роки (починаючи з 01.07.1912 р.) – власники цінних паперів були зацікавлені в найтриваліших термінах погашення, а на випадок передчасного погашення облігацій існувало спеціальне їх страхування [17].

За повідомленнями британського віце-консула в Харкові Ч.Блекі (С.Blakey), міська влада почала вести переговори з лондонськими банками й посередницькими фінансовими компаніями про можливість розміщення на Лондонській біржі облігацій позики м. Харкова 1911 р. [31], але за даними 1914 р. ці облігації так і не були введені в котировання Лондонської біржі [32].

Практика використання міських позик для розвитку інфраструктури міст східної України була популярною не лише в Харкові (де в 1912 р. від таких позик було отримано 172 тис. руб. – 3,5 % бюджету міста), а й у Кременчуці (у 1912 р. – 557 тис. руб., 49 % бюджету), Ізюмі (320 тис. руб., 78 %), Луганську (220 тис. руб., 45,7 %). Основне надходження в бюджет від збору податків становило в містах східного регіону України в цей час у середньому 23 %. Міські позики призводили до зростання загальної заборгованості міст, яка у 1912 р. у середньому в 1,9 раза перевищувала їх прибутки (у Харкові заборгованість за позиками становила в 1912 р. 8,8 млн. руб., у Катеринославі – 7,4 млн. руб., у Полтаві – 2,5 млн. руб., у Кременчуці – 1,9 млн. руб.) [28].

Дані петербурзької біржової преси про операції з цінними паперами на Харківській біржі в 1913–1914 рр. мають занадто загальний характер і створюють не зовсім адекватне враження про досить високу активність біржі, даючи привід для висновків про те, що серед товарно-фондових бірж вона посідала четверте місце в

Російській імперії після Петербурзької, Московської і Варшавської, а в Україні була найбільшою з трьох фондових бірж [3].

У лютому 1904 р. на Харківській біржі котирувалися такі процентні й дивідендні папери: облігації першої 5 % внутрішньої позики з виграшем (352,25–354,25 руб.), облігації другої 5 % внутрішньої позики з виграшем (300–303 руб.), 5 % заставні листи з виграшем Дворянського земельного банку (238–240,5 руб.), 4 % державна рента (92,75–93,25 руб., номінал 100 руб.), а також облігації міських позик – 5 % позики м. Харкова (100–102 руб.), 4,5 % позики м. Харкова (90–93 руб.). Заставні листи були представлені 4,5 % паперами Харківського і Полтавського земельних банків.

У котируваннях були також акції банків, зокрема акції Харківського земельного банку номіналом 200 руб. з дивідендами в 1904 р. 10 % (ціна купівлі–продажу 260–280 руб.); акції Полтавського земельного банку номіналом 200 руб. і дивідендами 36 % (490–590 руб.); Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку номіналом 250 руб. і дивідендами 24 % (335–345 руб.); а також Волзько-Камського й Азовсько-Донського комерційних банків (біржові ціни на них не вказувалися).

Як і в інших фінансових центрах, у Харкові багато акціонерних товариств були акціонерними компаніями лише формально, по суті залишаючись приватними підприємствами, що контролювані невеликою групою реальних власників, які ставали засновниками акціонерного товариства. Акції таких товариств із самого початку не були призначені для вільного обігу і розподілялися між засновниками. Так «Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів», що почало роботу в Харкові 3 жовтня 1902 р. (засновники і члени ради: І.І. Ясюкович, О.М. Паскіє, О.В. Трек, П.Г. Дарсі, А.А. Леві, Г.А. Кольберб, Г.Кольб-Бернар, М.М. Уржумцев, Ф.І. Перроден, Ф.І. Поповський, А.А. Неф) з основним капіталом 900 тис. руб., випустило 3600 іменних акцій номіналом 250 руб. Даних про дивіденди товариство не подавало [22].

Крім акціонерних товариств, у Харкові були засновані промислові пайові товариства. Одним із найбільших було «Товариство М.Гельферих-Саде», засновано 30 квітня 1896 р. (засновники і члени правління: А.Ф. Грундлер, К.К. Нестель, Ч.Г. Блекі). Товариство було засновано з метою розвитку заводу для виробництва сільськогосподарських машин, що належав німецькому громадянину М.Х. Гельфериху, який тимчасово займався комерцією в Харкові. Основний капітал становив 1,25 млн. руб. Товариство випустило 250

іменних паїв по 5000 руб., розподілених серед засновників і наближених до них осіб [22].

Акції деяких товариств виводилися в біржові котирування – іноді з метою їх вільного обігу на ринку цінних паперів, але частіше для участі в грі на підвищення. Іноді це були великі товариства, що пов'язані з видобутком вугілля і виробництвом металу, але найчастіше дрібні, місцевого значення.

З великих товариств, папери яких були виведені на біржі, можна згадати «Олексіївське гірничопромислове товариство», засноване в Харкові 2 вересня 1879 р. (засновники і члени правління: Г.М. Бобирев, О.Ф. Кричевський, О.В. Міненко) для розробки вугільних родовищ на землях, що належали О.К. Алчевському та І.Г. Пловайському. Основний капітал товариства становив 6 млн. руб., запасний капітал – 3,146 млн. руб. Товариство випустило 16 тис. акцій (іменних і на пред'явника), з них 8 тис. акцій 1–6 випусків номіналом 500 руб., і 8 тис. акцій 7–8 випусків номіналом 250 руб. Акції були введені в котирування на Петербурзькій і Московській біржах, а з 1902 р. – на Харківській біржі. Біржова ціна їх у Петербурзі становила в 1897 р. 1050–1100 руб., у 1898 р. – 1100–1500 руб., у 1899 р. – 1300–1500 руб., у 1900 р. – 1200–1500 руб. До кінця 1901 р., після «харківського краху», ціна акцій знизилася до 100–200 руб. У 1902 р. вони котирувалися лише на Харківській біржі за середньою ціною 80–110 руб. Дивіденди за акціями становили в 1897–1898 рр. – 12 %, у 1898–1899 рр. – 12 %, у 1899–1900 рр. – 14 %, у 1900–1902 рр. дивідендів не було [22].

Акціонерне «Товариство Брянських кам'яновугільних шахт і рудників», засноване 28 грудня 1896 р. у Харкові (засновники і члени правління: відомий великий підприємець М.С. Авдаков, голова; О.М. Завадський, С.К. Лазарєв, С.І. Петровський). Товариство було засноване для розробки родовища вугілля в Катеринославській губернії, розташованого на землі, що належала «Товариству Брянського рейкопрокатного, металургійного і механічного заводу» із правлінням у Петербурзі. Основний капітал товариства становив 3,375 млн. руб., і на нього було випущено 18 000 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом 187,5 руб. Акції були введені в котирування на Петербурзькій біржі 2 липня 1898 р., а з 1902 р. з'явилися в котируваннях Харківської біржі. Біржова ціна акцій у Петербурзі в 1898 р. була 175–250 руб., у 1899 р. – 230–344 руб., у 1900 р. – 190–300 руб., до кінця 1901 р. – 90–110 руб., у 1902 р. – 105–140 руб. У Харкові біржова ціна акцій у 1902 р. була 115 руб. Дивіденди за акціями становили в 1898 р. – 5,33 %, у 1901 р. – 6,93 % [22].

В окремих випадках виводилися на біржі й паї товариств. «Південноросійське товариство канатної промисловості», що почало роботу 3 грудня 1895 р. (засновники і члени правління: Л.Г. Рабинович, голова; Д.І. Іловайський, А.І. Корякін, граф П.Ф. Сумароков-Ельстон, Ф.А. Фальк) з основним капіталом 3 млн. руб. і додатковим облігаційним капіталом 1 млн. руб., випустило 11 100 паїв (іменних і на пред'явника), зокрема 300 іменних паїв 1-го випуску номіналом 1000 руб. і 10 800 паїв на пред'явника 2, 3 і 4-го випусків номіналом 250 руб. Іменні паї номіналом 1000 руб. були введені в котирування Київської біржі 21 березня 1898 р., їх біржова ціна цього року становила 1350–1400 руб. Паї на пред'явника номіналом 250 руб. були введені в котирування Петербурзької (31 травня 1899 р.) і Київської (18 квітня 1898 р.) бірж. Їх біржова ціна в Києві в 1898 р. була в діапазоні 350–355 руб., у Петербурзі в 1899 р. – 350–560 руб. Дивіденди за паями у 1895 р. становили 25 %, у 1898 р. – 5,35 %, у 1899 р. – 8 %, у 1900 і 1901 рр. не видавалися. 5 % облігації терміном на 25 років були випущені номіналом 250 руб. Даних про введення облігацій у біржові котирування немає [22].

З іноземних підприємців міста Харкова можна згадати чеха І.П. Суханека (1854–1932), власника пивоварного заводу [20]. Але масштаб діяльності таких дрібних іноземних підприємців, як Суханек, не можна порівнювати з величезними металургійними підприємствами, побудованими в той час на сході України за рахунок іноземних інвестицій.

Акції торгово-промислових підприємств були представлені на біржі паперами «Товариства пивоварного заводу “Нова Баварія”» з номіналом 100 руб. і дивідендами 10 % (118–125 руб.); «Товариства Російського паровозного й механічного заводу» номіналом 125 руб. і дивідендами 16 % (155–165 руб.), «Товариства Російського машинобудівного заводу Гартмана» номіналом 100 руб. і дивідендами 11 % (110–120 руб.); «Олексіївського гірничопромислового товариства» номіналом 250 руб. і дивідендом 0 % (ціна продажу – 65 руб.; ціна купівлі не зазначена, ймовірно, через відсутність попиту на ці папери після «харківського краху» і процесу в справі Алчевського).

Крім того, у котируваннях були акції (без зазначення біржової ціни) «Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості», «Голубовсько-Берестовсько-Богодухівського гірничопромислового товариства», «Товариства Нікополь-Маріупольського гірничого заводу», «Товариства котельного і механічного заводу Фіцнер і Гампер», «Товариства Дебальцевського механічного заводу», «Товариства Брянського рейкопрокатного і

механічного заводу», «Товариства Брянських кам'яновугільних шахт», «Південного гірничопромислового товариства».

З паїв у біржові котирування були введені папери «Товариства В.Г. Пономарьова і П.П. Рижова» номіналом 1000 руб., «Товариства Чупахівського цукрового заводу» номіналом 1000 руб., «Товариства Харківського Романівського цукрового заводу» номіналом 1000 руб., «Товариства Сабліно-Знам'янського цукрового заводу» номіналом 100 руб.; «Товариства барона Е.Е. Бергенгейма» номіналом 1000 руб.

Лише для деяких паїв наводилася біржова ціна продажу – для паперів «Товариства Харківського цукрорафінадного заводу» номіналом 500 руб. і дивідендами 20 % (ціна продажу 480 руб.); «Товариства Південноросійських канатних промислів» номіналом 250 руб. і дивідендами 0 % (60 руб.); «Товариства Гр.Бочарова» номіналом 1000 руб. і дивідендами 0 % (1000 руб.) [26].

Крім біржі, процентні папери можна було придбати в Харківській конторі Державного банку. Зазвичай різниця між ціною купівлі та продажу становила близько 0,5 % від номінальної вартості паперів. У грудні 1906 р. ці папери були представлені такими найменуваннями: 4 % державна рента 1894 р. (у середньому 73 % від номіналу); 5 % Російська державна позика 1906 р. (85–86 %); 5 % облігації внутрішньої позики 1905 р. 1–2-го випусків (91 %); заставні листи Державного дворянського земельного банку – 5 % (81 %), 4,5 % (77 %), 4 % (69 %), 3 % (66–67 %); свідоцтва Селянського поземельного банку – 5 % (82–83 %), 4,5 % (77 %), 4 % (70 %); 5 % виграшна позика 1864 р. (378,5–380,5 руб.); 5 % виграшна позика 1866 р. (271,5–273,5 руб.); 5 % виграшні заставні листи Державного дворянського земельного банку (228,5–230,5 руб.) [8].

У 1913 р. на біржі котирувалися акції і паї 26 компаній на суму 230,3 млн. руб. З них акції лише 7 компаній – 1,8 % від кількості найменувань акцій (295) на Петербурзькій біржі – з основним капіталом 7,95 млн. руб. котирувалися лише в Харкові [2]. А в 1914 р. котирувалися акції банків – петербурзьких Міжнародного, Волзько-Камського, Азовсько-Донського. Крім того, до котирування були прийняті 32 види облігацій і заставних листів земельних банків на 4356,68 млн. руб., акції п'яти вугледобувних компаній (15,98 млн. руб.), шести механічних заводів (77,24 млн. руб.), а також шести цукрових заводів (6,25 млн. руб.) [16]. Однак при цьому не уточнювалося, чи справді котирувалися на біржі акції великих підприємств цього індустріального регіону, і яка була кількість реальних операцій з цінними паперами.

Якщо звернутися до щотижневого бюлетеня «Харківська біржа» [27], то реальний стан справ на біржі виявляється трохи іншим. Справді, у 1914 р. у котируваннях Харківської біржі були представлені сім найменувань державних цінних паперів², три найменування заставних листів місцевих регіональних банків³, 18 найменувань акцій⁴ і 11 найменувань паїв⁵ торгово-промислових підприємств.

Однак з цінних паперів найбільших металургійних підприємств у котируваннях були лише акції Брянського рейкопрокатного заводу, а папери основних підприємств цього індустріального регіону були відсутні в котируваннях біржі. З вугледобувних компаній великих було лише декілька, а з механічних заводів, що згадувалися в котируваннях, до великих належав лише завод Гартмана в Луганську.

Більш того, за даними біржового бюлетеня, реальні операції з купівлі–продажу паперів у 1914 р. проводилися лише з державними цінними паперами й заставними листами, а з акціями і паями, що введені в котирування біржі, у 1914 р. операцій практично не було. Якщо порівняти ці дані з наведеною вище кількістю реальних операцій у 1903 р., то стає очевидним, що значення Харківської біржі (яка так і не стала основним ринком цінних паперів для найбільших підприємств східного індустріального регіону) після «харківського краху» і розпаду

² З державних цінних паперів котирувалися облігації двох (1-го і 2-го) 5 % внутрішніх вирашних позик, 5 % заставні листи Державного Дворянського банку, 4 % Державна рента, три види (5 %, 4,5 % і 4 %) свідоцтв Селянського поземельного банку.

³ У котируваннях були заставні листи: 5 % Харківського міського кредитного товариства, 4,5 % Харківського земельного банку, 4,5 % Полтавського земельного банку.

⁴ Введені в котирування були також акції п'яти банків (Харківського і Полтавського земельних, Вольсько-Камського, Петербурзького Міжнародного, Азовсько-Донського комерційних) і торгово-промислових підприємств: гірничодобувних («Олексіївського гірничопромислового товариства», «Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості», «Товариства Нікополь-Маріупольського гірничого заводу», «Товариства Брянських кам'яновугільних шахт», «Голубовського Берестово-Богдохівського гірничопромислового товариства», «Південного гірничопромислового товариства», а також «Південноросійського солепромислового товариства»); металообробних («Товариства російських машинобудівних заводів Гартмана», «Товариства Дебальцевського механічного заводу», «Товариства механічних заводів Фіцнер і Гампер», «Товариства Російського паровозного механічного заводу») і «Товариства пивоварних заводів “Нова Баварія”».

⁵ У котирування були введені паї Товариства «В.Г. Пономарьов і В.В. Рижов», «Товариства Чупахівського цукрового заводу», «Товариства Харківського цукрорафінадного заводу», «Товариства Харківського Романівського цукрового заводу», «Товариства Сабліно-Знам'янського цукрового заводу», «Товариства Південноросійської канатної промисловості», «Товариства Гр.Бочарова», «Товариства барона Е.Бергенгейма», «Товариства Сумсько-Степанівського цукрорафінадного заводу» і тимчасові посвідчення на паї «Товариства Сабліно-Знам'янського цукрового заводу»

фінансово-промислової групи О.К. Алчевського поступово зменшувалося, і в 1914 р. на ній уже не проводилися операції з акціями й паями навіть місцевих харківських підприємств. З урахуванням цих даних говорити про Харківську біржу як про найбільшу на території України за обсягами операцій з цінними паперами немає підстав.

Висновки. Отже, короткий розгляд історії Харківської біржі свідчить, що наприкінці XIX ст. Харків став фінансовим центром східного індустріального регіону України. У місті виникла достатньо розгалужена фінансова інфраструктура, що складалася з банківських та небанківських установ. Створення товарно-фондової біржі стало логічним кроком у розвитку цієї інфраструктури, однак на практиці значення Харківської товарно-фондової біржі виявилось не таким масштабним, як хотіли її засновники (зокрема, один з найбільших підприємців індустріального регіону О.К. Алчевський). Причина цього полягала у тому, що переважна більшість великих підприємств важкої промисловості створювалася за рахунок бельгійських і французьких інвестицій. Тому ці підприємства контролювалися іноземним капіталом, а ринок для їх цінних паперів був не в Харкові, а на Паризькій і, особливо, Брюссельській біржах.

Список використаної літератури:

1. *Багалеї Д.И.* История города Харькова за 250 лет его существования: XIX и начало XX века / *Д.И. Багалеї, Д.П. Миллер.* – Х., 1993. – С. 62, 519.
2. Банки и биржа. – 1913. – № 52. – С. 10.
3. *Беликов Ю.А.* Организация и деятельность харьковской общей (купеческой) биржи (60-е годы XIX в. – 1917 г.) / *Ю.А. Беликов* // Вісник Харківського національного університету. – 2002. – № 256. – Вип. 34. – С. 242–252.
4. *Белов В.Д.* (1835–1901) / *В.Д. Белов, А.К. Алчевский.* – М. : Печатня А.И. Снегирёвой, 1904. – С. 2.
5. Дивиденды русских акционерных обществ // Банки и биржа : Ежегодник на 1914 год. – Пг. : Банки и биржа, 1914. – С. 84.
6. *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* О Харькове и уездных городах Харьковской губернии / *Г.Ф. Квітка-Основ'яненко* // Зібрання творів у 7 т. – К. : Наукова думка, 1981. – Т. 7 – С. 57.
7. *Куприн А.И.* Молох / *А.И. Куприн* // Собрание сочинений в 9 т. – М. : Худ. литература, 1971. – Т. 2. – С. 71–144.

8. Курсы на процентные бумаги в Харьковской конторе Государственного банка, 11 декабря 1906 г. // Харьковские ведомости. – 1906. – № 276. – 12 дек. – С. 1.
9. *Мошенский С.З.* Рынок ценных бумаг Российской империи / *С.З. Мошенский*. – М. : Экономика, 2014. – 560 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://books.google.com>.
10. *Мошенский С.З.* Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи / *С.З. Мошенский*. – London : Xlibris, 2014. – 503 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : books.google.com.
11. *Мошенський С.З.* Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи / *С.З. Мошенський*. – London : Xlibris, 2014. – 453 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://books.google.com>.
12. *Невзоров А.* Русские биржи: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / *А.Невзоров*. – Юрьев, 1898. – Вып. 1–2. Вып. 1. – С. 170, 173.
13. Отчёт Харьковского биржевого комитета за 1903 год. – Х., 1903. – С. 4, 8, 40–43.
14. *Проскуракова Н.А.* Земельные банки Российской империи / *Н.А. Проскуракова*. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2002. – С. 167.
15. *Рукавицын И.А.* Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях / *И.А. Рукавицын*. – К. : Книга-Плюс, 2013. – Т. 1. – С. 259–269, 281–297.
16. Русские биржевые ценности. 1914–1915 / под ред. *М.И. Боголепова* с участием *В.А. Мужосева, В.С. Зива*. – Пг., 1915. – С. 88–89.
17. *Рябченко П.Ф.* Городские займы / *П.Ф. Рябченко* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kievscipio.com/category/city-loans/>.
18. *Салтыков-Щедрин М.Е.* Письма / *М.Е. Салтыков-Щедрин* // Собрание сочинений в 20 т. Т. 20. – С. 218.
19. *Скальковский К.А.* Новая книга: публицистика, экономические вопросы, путевые впечатления / *К.А. Скальковский*. – СПб., 1904. – С. 278.
20. *Титарь В.П.* Йозеф Суханек. Его семья и окружение / *В.П. Титарь* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.ysadba.rider.com.ua/upload/file/almanah/04/12.doc.

21. *Туган-Барановский М.И.* Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / *М.И. Туган-Барановский*. – В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – СПб., 1900. – С. 339.
22. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов В 2 т. Т. 1 / под ред. *В.А. Дмитриева-Мамонова*. – СПб. : Изд. Э.Верн, 1905. – С. 1099–1101, 1515, 1586, 1810 та ін.
23. Устав Харьковской биржи // Полное собрание законов Российской империи. – № 46310. – П. 1, 6. – С. 306–310.
24. Устав Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. – СПб., 1902. – 24 с.
25. Харьков: Путеводитель для туристов и экскурсантов. – 3-е изд. – Х., 1915 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dalizovut.narod.ru/putev915/2pv_1915.htm.
26. Харьковская биржа на 12 февраля 1904 г. // Харьковские ведомости. – 1904. – № 159. – 19 июля. – С. 2.
27. Цены % бумаг, паёв и акций // Харьковская биржа. – 1914. – № 9. – 28 февр. – С. 2.
28. *Чорний Д.М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / *Д.М. Чорний*. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. – С. 52, 110, 172–173, 181.
29. *Щелков К.П.* Историческая хронология Харьковской губернии / *К.П. Щелков*. – Х. : Университетская типография, 1882. – С. 268, 305.
30. Южный край. – 1910. – 21 марта; 1912. – 3 окт., 11 нояб.; 1914. – 19 апр., 26 апр., 19 дек. и др.
31. Kharkov Municipal Loan // *The Economist*. – 1911. – October 14. – P. 768.
32. Russian Borrowings in London // *The Economist*. – 1914. – June 20. – P. 1486.

МОШЕНСЬКИЙ Сергій Захарович – доктор економічних наук, професор кафедри фінансів Житомирського державного технологічного університету.

Наукові інтереси:

- дослідження фінансових криз;
- особливості венчурного інвестування;
- фондові біржі: історія розвитку та закономірності.

Стаття надійшла до редакції 22.07.2015.